WORLD FORUM ON ACADEMIC
INNOVATION AND DIGITAL LITERACY

POETONIMLARNI TADQIQ ETISHNING LINGVOPOETIK ASOSLARI

Botirova Asaljon Baxodirovna,
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti
O‘zbek tilshunosligi kafedrasi tayanch doktoranti,
+99897-856-77-22;tsapayev087@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada poetonimlarni lingvopoetik jihatdan o‘rganishning nazariy-metodologik asoslari, badiiy matndagi nominativ, xarakterologik, semantik, ramziy va estetik vazifalari tahlil qilinadi. Poetonimlarning an’anaviy atoqli otlardan badiiy matn doirasida farqlanishi, muallifning individual uslubi va badiiy olamni shakllantirishdagi ishtiroki yoritiladi. Shuningdek, poetonimlarni lingvistik, kontekstual, stilistik va lingvopoetik tahlil qilish mezonlari belgilab beriladi. Tadqiqotda o‘zbek va xorijiy tilshunoslikda shakllangan onomastik qarashlarga tayaniladi.

Kalit so‘zlar: poetonim, lingvopoetika, onomastika, badiiy matn, atoqli ot, antroponim, toponim, konnotatsiya, ramz, badiiy obraz, muallif uslubi.

Badiiy matnning o‘ziga xosligini belgilovchi muhim lingvistik vositalardan biri atoqli otlardir. Ular asarda qahramon, makon, tarixiy davr va voqealarni nomlash bilan birga, muallifning estetik maqsadini ro‘yobga chiqarish, obrazning individual xususiyatlarini ochish hamda matnning semantik qatlamlarini shakllantirishda ishtirok etadi. Shu sababli badiiy asardagi atoqli otlarni faqat nominativ birlik sifatida emas, balki matnning mazmuniy va badiiy qurilishiga ta’sir ko‘rsatuvchi lingvopoetik vosita sifatida o‘rganish zarur.

Atoqli otlarni badiiy adabiyot doirasida o‘rganuvchi adabiy onomastika tilshunoslik, adabiyotshunoslik, stilistika va poetika kesishmasida shakllangan tadqiqot yo‘nalishidir. Shu nuqtayi nazardan, poetonimlarni lingvopoetik tadqiq etishning asosiy maqsadi ularning til birliklari sifatidagi xususiyatlarini aniqlash bilan

cheklanmay, badiiy mazmunni shakllantirishdagi funksional imkoniyatlarini ochib berishdan iborat.

Poetonim tushunchasi badiiy asarda qo‘llanadigan, muayyan badiiy olam tarkibida obraz, makon, obyekt yoki boshqa individual hodisani nomlovchi atoqli otlarni ifodalash uchun ishlatiladi. Ushbu birliklar adabiy matn doirasida yangi semantik va uslubiy vazifalarni bajarishi mumkin. Poetonimlarning badiiy xususiyati, avvalo, ularning muayyan kontekstda qo‘shimcha ma’no hosil qilish imkoniyati bilan belgilanadi. Kalinkin fikriga ko’ra, poetonim ma’nosi tildagi atoqli ot ma’nosidan tubdan farq qiladi. Poetonim real narsani emas, matn ichida yaratilgan (virtual) obyektni bildiradi. U bitta sinfga emas, bitta yakka obyektga qaratilgan bo‘ladi [1; 115].

Lingvopoetik tahlil til birliklarining badiiy-estetik vazifalarini, ularning mazmun va shakl uyg‘unligini ta’minlashdagi ishtirokini o‘rganadi [2]. Poetonimlar bu jarayonda leksik-semantik, fonetik, stilistik, pragmatik va matniy omillar bilan uzviy bog‘liq holda tekshiriladi.

Birinchidan, semantik tamoyil poetonimning lug‘aviy ma’nosi, nomlanish motivi va matnda yuzaga keladigan qo‘shimcha ma’nolarini aniqlashni nazarda tutadi. Masalan, qahramon nomi muayyan tarixiy shaxs yoki madaniy obraz bilan bog‘liq bo‘lsa, o‘quvchi shu nom orqali asarda bevosita aytilmagan mazmunni ham anglay olishi mumkin. Bunday ma’no nomning lug‘aviy mazmunidangina emas, balki jamoaviy xotira va madaniy tajribadan ham kelib chiqadi.

Ikkinchidan, kontekstual tamoyil poetonimning ma’nosini asar ichidagi nutqiy vaziyat, qahramonlar munosabati va voqealar rivoji bilan bog‘liq holda tahlil qilishni talab etadi. Bitta nom turli matnlarda turlicha baholovchi yoki hissiy ma’no kasb etishi mumkin. Shu bois poetonimning vazifasini aniqlashda uning atrofidagi leksik birliklar, epitetlar, metaforalar va muallif izohlari ham hisobga olinadi.

Uchinchidan, stilistik tamoyil nomning muallif nutqi va personajlar nutqidagi qo‘llanish xususiyatlarini o‘rganishga qaratiladi. Qahramonning to‘liq ismi, familiyasi, laqabi yoki erkalash shakli orqali ijtimoiy masofa, hurmat, kinoya, yaqinlik yoxud salbiy munosabat ifodalanishi mumkin. Bunday vositalarning vazifasi matnning janri, tarixiy davri va nutqiy muhitiga bog‘liq.

To‘rtinchidan, pragmatik tamoyil poetonimning muallif va o‘quvchi o‘rtasidagi mazmuniy aloqada qanday ishtirok etishini ochib beradi. Tarixiy yoki mifologik nomlardan foydalanish o‘quvchida muayyan bilimlarni faollashtirishi, kinoya va ishoralarni anglashga yordam berishi mumkin. Agar o‘quvchi bunday madaniy ma’lumotga ega bo‘lmasa, nomning ayrim qatlamlari uning uchun yopiq qolishi ehtimoli mavjud.

Beshinchidan, matniy-funksional tamoyil poetonimning asar kompozitsiyasi va obrazlar tizimidagi o‘rnini aniqlaydi. Nomning takrorlanishi, boshqa nomlar bilan qarama-qarshi qo‘yilishi yoki muayyan motivlar bilan birga kelishi badiiy yaxlitlikni ta’minlashga xizmat qilishi mumkin. Mazkur tamoyillar bir-birini inkor etmaydi, aksincha, poetonimning lingvopoetik mohiyatini har tomonlama yoritish uchun o‘zaro uyg‘un qo‘llanadi.

Poetonimlarning badiiy matndagi lingvopoetik vazifalari ham alohida ahamiyatga egadir. Poetonimlarning birinchi muhim vazifasi nominativ vazifadir. Badiiy asarda personaj, joy, mamlakat, tarixiy obyekt yoki xayoliy makonning nomlanishi voqealar tizimini shakllantiradi. Biroq poetonimning nominativ vazifasi boshqa funksiyalar bilan uyg‘unlashganida uning badiiy ahamiyati yanada ortadi.

Xarakterologik vazifa qahramonning individual xususiyatlarini ochishga xizmat qiladi. Bunda nomning o‘zi, uning shakli, laqab yoki murojaat variantlari, shuningdek, boshqa personajlar tomonidan qo‘llanishi ahamiyat kasb etadi. Masalan, bir qahramonning rasmiy ismi bilan laqabining qarama-qarshi qo‘llanishi uning jamiyatdagi mavqeyi va atrofdagilar munosabatini ifodalashi mumkin.

Baholovchi vazifa poetonim bilan bog‘liq ijobiy yoki salbiy munosabatning shakllanishida namoyon bo‘ladi. Biroq bu xususiyatni nomning o‘ziga xos, o‘zgarmas belgisi deb hisoblash to‘g‘ri emas. Ko‘pincha baholash qahramonning xatti-harakati, muallif tavsifi va boshqa obrazlarning munosabati orqali yuzaga chiqadi.

Ramziy vazifa poetonimning muayyan g‘oya, tarixiy xotira yoki madaniy qadriyat bilan bog‘lanishida ko‘rinadi. Tarixiy va mifologik nomlar badiiy matnda avvaldan shakllangan tasavvurlarni faollashtirishi mumkin. Shu bilan birga, yozuvchi tanish nomga yangi mazmun yuklashi yoki uning an’anaviy talqinini o‘zgartirishi ham mumkin.

Intertekstual vazifa esa nomning boshqa adabiy asarlar, tarixiy manbalar yoki madaniy matnlar bilan aloqadorligida namoyon bo‘ladi. Demak, poetonimni tahlil qilishda faqat uning muayyan asardagi ma’nosini emas, balki boshqa matnlar bilan yuzaga keladigan munosabatini ham e’tiborga olish lozim. Shuningdek, poetonimlar tovush va shakl jihatidan ham estetik ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Alliteratsiya, tovush takrori, bo‘g‘inlar uyg‘unligi yoki nomning she’riy vaznga mosligi uning esda qolish xususiyatini kuchaytiradi. Bunday holatlarda fonetik tahlilni semantik va kontekstual tahlildan ajratib qo‘ymaslik zarur.

O‘zbek adabiyotidagi poetonimlarni lingvopoetik jihatdan o‘rganish milliy onomastik tizim, tarixiy xotira, xalq og‘zaki ijodi va yozuvchining individual uslubi o‘rtasidagi aloqalarni aniqlash uchun muhim imkoniyat yaratadi. Ayniqsa, mumtoz adabiyot, tarixiy dostonlar, zamonaviy nasr va she’riyatdagi nomlarning vazifalarini qiyosiy o‘rganish istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi. Mumtoz asarlarda uchraydigan antroponimlar va toponimlar ko‘pincha diniy, tarixiy, mifologik yoki adabiy an’analar bilan bog‘liq bo‘ladi. Zamonaviy badiiy asarlarda esa an’anaviy nomlar bilan bir qatorda muallif tomonidan yaratilgan, laqab asosida shakllangan yoki muayyan ijtimoiy muhitni ifodalovchi nomlar ham uchrashi mumkin. Bu farqlarni aniqlash

uchun nomlarning kelib chiqishi, qo‘llanish chastotasi va matniy vazifalarini alohida tekshirish talab etiladi.

Masalan, Qutb Xorazmiyning “Xusrav va Shirin” asari poetonimlarni tadqiq etish uchun muhim manba bo‘la oladi. Asar nomidagi Xusrav va Shirin antroponimlari syujet markazidagi obrazlarni nomlash bilan birga, o‘quvchini Sharq adabiyotidagi mashhur ishqiy qissa an’anasi bilan ham bog‘laydi. Bunday nomlarni tahlil qilishda ularning tarixiy-adabiy manbalardagi talqini, asardagi obrazlar xususiyati va matnning til vositalari o‘rtasidagi munosabatni farqlash zarur.

Xorazm adabiy muhiti doirasidagi asarlarni o‘rganishda mahalliy toponimlar, tarixiy shaxs nomlari va madaniy mazmun kasb etgan boshqa onomastik birliklarga ham e’tibor qaratish mumkin. Biroq bunday birliklarning poetonim sifatidagi vazifasi faqat ularning mavjudligidan kelib chiqib belgilanmaydi; ularning badiiy matnda qanday ishlatilgani va qanday estetik vazifa bajargani tahlil orqali ko‘rsatilishi kerak. Chunki badiiy matnlardagi poetonimlarning maxsus guruhi muallif poetonimlaridan iborat – individual mualliflik g‘oyasini o‘zida mujassam etgan va markaziy badiiy g‘oyaning tashuvchisi bo‘lgan neologizmlarning bir turidir [3; 19].

Poetonimlarni lingvopoetik jihatdan tadqiq etish badiiy matnning til xususiyatlari bilan estetik mazmuni o‘rtasidagi munosabatni ochib beruvchi muhim ilmiy yo‘nalishdir. Poetonimlar asarda nominativ vazifani bajarish bilan bir qatorda, obrazni individuallashtirish, xarakter xususiyatlarini namoyon etish, madaniy assotsiatsiyalarni faollashtirish va badiiy mazmunni tashkil etishda ishtirok etadi. Adabiy onomastika bo‘yicha mavjud tadqiqotlar atoqli otlarning badiiy matndagi vazifalarini faqat identifikatsiya bilan cheklash mumkin emasligini ko‘rsatadi. Nomlarning fonetik shakli, konnotativ salohiyati, intertekstual aloqalari va muallifning nomlash strategiyasi ularning lingvopoetik imkoniyatlarini belgilovchi omillar hisoblanadi. Poetonimlarni samarali tadqiq etish uchun semantik, kontekstual, stilistik, pragmatik va lingvomadaniy yondashuvlarni uyg‘un qo‘llash zarur. Har bir

poetonimning badiiy vazifasi matn dalillari asosida aniqlanishi, talqin esa ishonchli nazariy manbalar bilan mustahkamlanishi lozim.

Demak, poetonimlarni lingvopoetik tahlil qilish badiiy asarning nominativ tizimi, obrazlar olami va muallif individual uslubini chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Bu yo‘nalish, ayniqsa, o‘zbek mumtoz adabiyoti, tarixiy dostonlar va Xorazm adabiy merosidagi nomlarning badiiy-estetik xususiyatlarini aniqlashda muhim ilmiy istiqbollarga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Калинкин В.М. Поэтика онима. – Донецк: Юго-Восток, 1999. – 408 с.
2. Yo’ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008.
3. Холназарова Н. Художественные функции поэтонимов в трилогии Дж. Икрами («Дочь огня», «Двенадцать ворот Бухары», «Поверженный») и особенности их передачи в русском переводе: Дисс. канд. филол. наук. – Душанбе, 2021. – С.19.